

Macbeth/Anatómia, jelenet a Maladype Színház előadásából, r.: Balázs Zoltán (fotó: Czifrovsky Zoltán)

The 10th Anniversary of Gyula Shakespeare Festival

An Interview with József Gedeon by Zsolt Szász

The Gyula Shakespeare Festival at the Castle Theatre celebrates its tenth anniversary this year. Its producer-director first speaks in the interview about the beginnings of his large-scale venture as well as his dedication to theatre art. With respect to manner of speech changes in Shakespeare interpretations he points out, on the one hand, the variety of the international field, which he supports by the illustrious list of invited directors (Peter Brook, Nekrosius, Korsunovas, Sturua, Purcärete, Luc Perceval), and, on the other hand, the current tendency, both abroad and in Hungary, that the performance be as contemporary as possible – in its language, method of acting, stage sets and costumes alike. The international festival in Gyula is accompanied, year after year, by an international-scale conference, too, organised jointly by the Hungarian Shakespeare Committee and the departments of English at the national universities. In the light of the results this is no longer to be regarded a luxury in such a small town: this year's conference, under the title of *Is Shakespeare Still Our Contemporary?*¹, had internationally renowned guests of honour like Stanley Wells and Maria Shevtsova. The producer-director says that it is not only the festival that is increasing in popularity (with 4800 visitors to 33 events this year), but also the conference, which was held in the banquet hall of the city library due to the high interest. The two-day event had an audience of 150 on both days, however, he was sad to see that directors, actors and dramaturges continued to show little interest. To the question which production he personally found most memorable at this year's festival he highlighted two *Macbeth* renderings, one directed by Luc Perceval (Baltic House Festival Theatre, Saint Petersburg) and the other by György Herrnyák (Szabadtéri Népszínház (National Theatre in Subotica)).

FABINY TIBOR

„Sámson hajja előbb-utóbb mindig nőni kezd”

Shakespeare és a vallás!

Néhány hónappal ezelőtt, 2014 elején David Scott Kastan, a Yale Egyetem irodalomprofesszora, az Arden Shakespeare főszerkesztője, a hazai shakespeareológusok, sokunk régi jó barátja egy kötetet jelentetett meg, amely a 2008-ban Oxfordban Stanley Wells professzor tiszteletére tartott előadásainak könyvvé alakított változata.² E publikáció sokak számára a meglepetés erejével hatharott, hiszen David Kastan, a nemzetközi Shakespeare-kutatásban több évtizeden át domináns teoretikus irányzatokat látványosan hátrahagyó³ és a szövegkiadás materiális sajátosságait hangsúlyozó ügynevezett „könyvtörténeti fordulat” legjelentősebb képviselője. Érdekes egybeesés, hogy 2001-ben publikált könyvének⁴ magyar fordítása Kiséry András jóvoltából Budapesten ugyanúgy 2014-ben jelent meg,⁵ mint Oxfordban a vallás szerepéről szóló (*A Will to Believe...*).

Kastan könyve – amelyre még majd hosszabban visszatérek – azonban nem egy elszigerelt, de még csak nem is úttörő jelenség, hanem egy egészen érdekes és vá-

¹ A szerző előadása 2014. július 11-én hangzott el Gyulán, a *Kortársunk még Shakespeare?* címmel rendezett konferencián.

² David Scott Kastan, *A Will to Believe. Shakespeare and Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2014.

³ Uő, *Shakespeare After Theory*, New York and London, Routledge, 1999.

⁴ Uő, *Shakespeare and the Book*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

⁵ Uő, *Shakespeare és a könyv*. Fordította Kiséry András, Budapest, Gondolat – Infónia, 2014.

10, Székelyudvarhely 11.6
2014 szeptember
11-20

A WILL TO BELIEVE

Shakespeare and Religion

DAVID SCOTT KASTAN

ratlan, immár 21. századi irodalomtudományi irányzat, az úgynevezett „vallási fordulat” jelentős állomása. Nem a Shakespeare-drámák mindig is meglévő, változó színvonalú vallásos vagy éppen túlságosan erőltetett teológiai magyarázatairól fogok szólni, amelynek sora talán 1843-ban Sir Frederick Beilby Watson könyvével⁶ vette kezdetét és a 20. században Roy W. Battenhouse sokat vitatott vitatott könyvével⁷ ért véget.

Nem is csupán a manapság divatossá vált „katolikus Shakespeare” vagy „protestáns Shakespeare” iránti életrajz-orientált érdeklődésről kívánok majd szólni, hanem egy ennél sokkal összetettebb és mélyebb irodalomtudományi folyamatról, amelynek elméleti háttérét

előadásom végén vázolom majd. Most csak annyit jelzek, hogy a „vallási fordulat” első zászlóbontása egyes vélemények szerint 1999-ben, a Shakespeare Association of America san franciscó-i konferenciáján történt; ekkora ugranis nemcsak a „katolikus Shakespeare” témája volt a levegőben, de 1996-ra már megjelent James Shapiro-nak „Shakespeare és a zsidóság” című korszakalkotó munkája⁸, s az *Othello* kapcsán az iszlám szerepéről is készült tanulmány⁹. Ezen a konferencián pedig Huston Diehl Shakespeare és a protestantizmus,¹⁰ Arthur Marotti Shakespeare és a katolicizmus, Mary Fuller pedig a mohamedán szereplők és a kora-angol dráma kapcsolatáról szólt.¹¹ Visszatekintve elmondhatjuk, hogy az európai, s ezen belül az angliai zászlóbontásra valószínűleg 2000-ben, a huszonkilencedik stratfordi nemzetközi Shakespeare-konferencián került sor, amely egy korábban szokatlan témát, Shakespeare és a vallások témáját tűzte napirendjére¹². David Daniell némileg provokatív című előadása¹³ adta meg az alaphangot; a plenáris előadók között volt Robert Miola,

David Kastan, Dávidházi Péter, Deborah Shuger. A kilenc meghirdetett szeminárium közül jómagam a „Reformation Shakespeare” munkájában vettem részt huszonnégy kuratór társaságában. Szemináriumunkat a témában először éppen akkoriban publikált Claire McEachern¹⁴ vezette.

Ez a paradigmaváltó folyamat a szakirodalomban az újhistorikus Stephen Greenblatt 2001-es könyvével¹⁵ vette kezdetét, majd a szintén szintén újhistorikusnak tartott Jeffrey Knapp 2003-as könyvével¹⁶ folytatódott. Greenblattnak ezt a halottkultusz, a szellemek, a katolikus és a protestáns hitvilág ütközéséről írt könyvét aligha kell bemutatni. Közismert tézise – amelyet később maga Greenblatt és Kastan is megkérdőjelezett –, hogy „Hamlet, a Wittenbergből jött fiatalember egyértelműen protestáns lelkialkat, akit egy egyértelműen katolikus Szellem kísért és üldöz”.¹⁷

A vallás relevanciáját azonban nem csupán a drámán belüli hiedelemvilág vagy a hitvilágok konfliktusai képezik, hanem az, hogy az új paradigma jegyében át kell értékelnünk a színház fejlődéséről alkotott eddigi nézeteinket. Jeffrey Knapp könyvében (2003) cáfolja azt az E. K. Chambers¹⁸ óra ismert klasszikus, hosszú időn át elfogadott nézetet, miszerint az Erzsébet-kori színház alapvetően világi, szekuláris jelenség a vallásos jellegű középkori drámához képest. Korábban úgy gondolták, hogy az Erzsébet-kori színház egy elveszett vallásosság kompenzációja, ám Knapp azt bizonyítja, hogy az Erzsébet-kori színház intézményrendszere is egy sajátosan vallásos igénnyel fellépő szolgálat („kind of ministry”) volt, amely nem Isten ígéjével, legfeljebb annak elorzult képviselével konfrontálódott. Tehát nem „kompenzációról” van szó, hanem arról, hogy a színház a vallási és ezen túl a nemzeti közösség összetartozásának tudatát kívánja erősíteni.

**Rehabilitált, ám revideált angol reformáció:
a vallás szerepe az új történelemszemléletben**

A vallás kérdése először a történelemtudományban jelentkezett új hangsúlyokkal a 20. század utolsó évtizedeiben. Természetesen korábban is gyakran volt szó a vallásról, de az redukív módon többnyire a politikátörténeti, illetve kultúrör-

- ⁶ Sir Frederick Beilby Watson, *Religious and Moral Sentences Called from the Works of Shakespeare, Compared with Sacred Passages Drawn from Holy Writ*, London, Calkin.
- ⁷ Roy W. Battenhouse *Shakespearean Tragedy: Its Art and Its Christian Premises*. Bloomington and London, Indiana University Press, 1969. Battenhouse a legszigorúbb kritikát Harry Levinől kapta: „Evangélizing Shakespeare”, *In, Journal of the History of Ideas*; Vol. 32, No. 2 (Apr. – Jun., 1971), pp. 306–310
- ⁸ James Shapiro, *Shakespeare and the Jews*. New York, Columbia University Press, 1996.
- ⁹ Daniel Vitkus, „Turning Turk in Othello: The Conversion and Damnation of the Moor”, *Shakespeare Quarterly* 48 (1997), 145–176.
- ¹⁰ Huston Diehl, *Staging Reform, Reforming the Stage: Protestantism and Popular Theatre in Early Modern England*. Ithaca, Cornell University Press, 1997.
- ¹¹ Kenneth J.E. Graham és Philip D. Collington (szerk.), *Shakespeare and Religious Change*. New York, Palgrave, Macmillan, 2009. 2.
- ¹² The University of Birmingham, *Shakespeare and Religions*. Report of the Twenty-Ninth International Conference 2000.
- ¹³ David Daniell, „Shakespeare and the Protestant Mind”, *Shakespeare Survey*, LIV, Cambridge, 2001, 1–12.

- ¹⁴ Claire McEachern és Deborah Shuger (szerk.), *Religion and Culture in Renaissance England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- ¹⁵ Stephen Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2001.
- ¹⁶ Jeffrey Knapp, *Shakespeare's Tribe: Church, State and Theatre in Renaissance England*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003.
- ¹⁷ „A young man from Wittenberg, with a distinctly Protestant temperament, is haunted by a distinctly Catholic ghost”. Greenblatt, 240; Kastan, *A Will to Believe*, 134.
- ¹⁸ E. K. Chambers, *The Medieval Stage* 1–2. Oxford, Clarendon Press, 1903. Egykötetes új kiadása: E. K. Chambers, *The Medieval Stage* Mineola, New York, Dover Publications Inc., 1996.

téneti szempontoknak volt alárendelve. A marxista kritikusok, mint például Christopher Hill, a vallást alapvetően politikai jelenségnek tekintették.¹⁹ E megközelítés hívei sokszor elfeledtek a korszak másságáról, s a kutatók a 17. századi vallási szektákat – egyfajta „prezentizmus” jegyében – a modern szociális mozgalmak előhírnökeinek, az egyéni hanggal jelentkező nőket pedig a mai feminizmus előfutárainak látták. Jelentős vallási kérdéseket érintettek a korszak íróinak szellemi háttérét vizsgáló eszmélet-téneti kutatások, s az interdiszciplinaritás jegyében számos jelentős munka született, amelyek együtt tárgyalják a vallás, a kultúra és az irodalom kérdéseit.

A 16–17. századi angol kultúrát hosszú ideje – legalábbis a 19. század óta – a nemzetközi és a hazai szakirodalom egyaránt a „reneszánsz” korszakának tekintette; s csak újabb használatuk az értékeslegesen „koramodernitás” kifejezést. A „reneszánsz” megjelöléssel nemcsak az volt a probléma, hogy annak „színes” voltát diametrális ellentétbe állította az úgymond „sötét” középkorral, hanem az is, hogy e monolit reneszánsz-fogalom mellett másodrangúvá – mondhatnánk mellékszereplővé – fokozódott le a reformáció és általában a keresztény vallás kultúrteremtő, kulturális identitásképző szerepe. E felfogás igazán csak a klasszikus hagyományújraélesztését, átalakítását tekintette releváns kulturális teljesítménynek.

Márpedig a 16. századi angol reformáció, illetve reformációk kutatása az elmúlt évtizedekben hatalmas lendületet kapott. Amíg a „whig” történelemszemléletet képviselő hagyományos protestáns történelemszemlélet (a 16. századi John Bale-től és John Foxe-tól kezdve egészen a 20. századi A. G. Dickens-ig²⁰) a reformációt egyértelműen „sikertörténetként” mutatta be, a 20. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben megjelentek a „revizionista” történelemszemlélet szószólói: Eamon Duffy (1992)²¹ vagy Christopher Haigh (1993)²² megkérdőjelezték e sikertörténet narratíváját, s a katolicizmus továbbélésétől, valamint nem egyszerűen „a” reformációról, hanem „reformációkról” beszéltek.²³ A hagyományos „whig” narratíva szerint a Szentírás mint az igazság napfénye egyre diadalmasabban ragyogta be Anglia egét, amely elűzte a babonás középkori katolicizmus fellegeit. A revizionista narratíva szerint viszont a katolikus vallásosság a nép lelkéből sohasem tűnt el teljesen, s a protestantizmust csak a politika hatalmi eszközeivel erőltették rá az angol emberekre. A régi és az új historiográfiai szemlélet ütközése megélenkítette a kutatást: a marginalitásba kényszerített katolicizmus hirtelenjében izgalmassá vált a történések és az irodalomkutatók számára egyaránt.

¹⁹ Pl. Christopher Hill, *Puritanism and Revolution*, Reprint: Harmondsworth, Penguin, 1986.

²⁰ A. G. Dickens, *The English Reformation*, 2nd ed. London, Batsford, 1989.

²¹ Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. New Haven, Yale University Press, 1992.

²² Christopher Haighs, *English Reformations: Religion, Politics and Society under the Tudors*, Oxford, Clarendon Press, 1993.

²³ Vö. David Loades, „The Interpretation of the English Reformation”, In, *Revolution in Religion: The English Reformation 1530–1570*. Cardiff, The University of Wales, 1992. 1–5.

Ünnapi könyvégetés a 17. században (David Kastan cenzúrátörténeti gyűjteményéből)

Érdekesen illusztrálja ezt a változást egy összehasonlítás: 1982-ben a 16. századi anglistikában egyértelmű elismerés fogadta John N. King ma már klasszikusnak számító könyvét²⁴ az addig jórészt ismeretlen vallásos irodalmi korpusz feltárásáért, pedig mai szemmel nézve ez a mű is a hagyományos „whig-mesternarratíva” irodalmi illusztrációja: Bale, Foxe, Crowley, Frith, Latimer, Tynedale és mások a főszereplők; a bibliográfiában csillaggal megjelölt 16. századi katolikus szerzők igencsak kisebbségben vannak a protestáns szerzők mellett. Ám több mint két évtizeddel később John N. King – bár távolról sem ért mindenben egyet a revizionistákkal – 2004-es antológiájába már a „katolikus reformáció” jeles képviselőinek (a rheimsi Biblia, Thomas More, Miles Hogarde, Robert Parsons, William Allen, James Cancellar, William Roper, Robert Southwell) a szövegeit is beemeli.²⁵

A reformáció új szemléletű irodalomtörténet-írásának ma már klasszikus példája Brian Cummings könyve²⁶, mely Erasmustól kezdve, Lutheren, Moruson, Tyndale-n, Wyatt-en át Donne-ig és Miltonig tekinti át az angol költészetet, külön fejezetet szentelve az addig elhanyagolt jezsuita mártír, Robert Southwell költészetének. A korabeli forrásokat ugyanolyan alaposan olvassa, mint a 20. századi nyelvfilozófusok és teológusok munkáit.

Az „antipápista előítélet” (Peter Lake) miatt évszázadok óta mellőzött angol katolicizmus kutatása iránti érdeklődés motiválta például a katolikus nőírók (Elizabeth Carey) műveinek feltárását és népszerűsítését, elsősorban feminista

²⁴ John N. King, *English Reformation Literature. The Tudor Origins of the Protestant Tradition*. Princeton, Princeton University Press, 1982.

²⁵ John N. King (szerk.) *Voices of the English Reformation. A Sourcebook*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

²⁶ Brian Cummings, *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford, Oxford University Press 2002. (Paperback: 2007).

kuratók körében. De a hagyományos protestáns mártírológiát is felváltotta a korai újkor katolikus, protestáns és anabaptista mártírok iránt akár ökumenikusnak is nevezhető érdeklődés, elsősorban Brad Gregory munkásságában.²⁷ 1970-ben VI. Pál pápa negyven, a hitéért kivégzett Erzsébet-kori katolikus mártírt avatott boldoggá, közöttük Edmund Campion és Robert Southwell.²⁸

„A katolikus Shakespeare” némileg populáris szenzációja

Természetesen a drámai műfaj képes leginkább megjeleníteni a kor elsősorban vallási konfliktusait. A katolicizmus felé való angolszász kulturális nyitás keltette fel az irodalomtudósok érdeklődését a hitében marginalizált, ám drámaiban vélhetően vallási szubverzíviást (‘felforgató jellegű’) hordozó „katolikus Shakespeare” iránt. Ez a mozgalom Shakespeare-t mint angol protestáns nemzeti ikon próbálja ikonoklasztra módon darabokra törni, dekonstruálni, szubvertálni (‘lelehetetleníteni’). Ebben a törekvésben olyan újhistorikusok fogtak össze egymással, mint Stephen Greenblatt és Richard Wilson²⁹, valamint olyan katolikus szerzetes-szerzők, mint Peter Milward³⁰ és David Beurgerard.³¹ A történészek fantáziáját először Ernst Honigmann³² Shakespeare „elvesztett évei”-ről írt könyvének az a hipotézis keltette fel, mely szerint Shakespeare azonos volna a Lancaster-beli katolikus Houghton-családnál háziatranítóként alkalmazott Shakeshaft-tal, aki színész is volt, s akit Houghton a végrendeletében megemlített. 1999-ben rendezték a Lancasteri Egyetemen az első konferenciát a témáról, amely nagy nyilvánosságot kapott.³³

„A katolikus Shakespeare” revizionista törekvését megerősítendő, ám nem kizárólag a katolikus szempontot érvényesítendő, hanem Shakespeare drámáinak a koramodern Anglia keresztény kultúrájával párbeszédet folytató kapcsolatát

²⁷ Brad Gregory, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge, Harvard University Press, 1999, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Catholic_martyrs_of_the_English_Reformation

²⁸ Richard Wilson, *Secret Shakespeare: Studies in Theatre, Religion, and Resistance*. Manchester, Manchester University Press, 2004.

²⁹ Peter Milward, *The Catholicism of Shakespeare's Plays*. Tokyo, Sophia University, 1997. Peter Milward, *Biblical Influence in Shakespeare's Great Tragedies*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1987.

³⁰ David N. Beauregard, *Catholic Theology in Shakespeare's Play*. Newark: University of Delaware Press, 2008. A könyvről ld. Hannibal Hamlin erősen kritikus recenzióját In, Shakespeare Quarterly, 59/4, (2009), 24–26.

³¹ E. A. J. Honigmann, *Shakespeare's 'Lost Years'*. Manchester and New York, Manchester University Press, 1985 és 1998.

³² Richard Durton, Alison Findlay, and Richard Wilson, szerk. *Theatre and Religion: Lancastrian Shakespeare*. Manchester: Manchester University Press, 2003, and *Region, Religion, and Patronage: Lancastrian Shakespeare* (Manchester: Manchester University Press, 2003)

tizenhat tanulmányt boncolgatja a Fordham University Press 2003-ban megjelent tanulmánykötetében.³⁴

Voltak ugyanakkor olyan (többnyire protestáns háttérű) törekvések, amelyek nem a „katolikus Shakespeare” fel fogást hangoztatták sokszor militáns módon, hanem Shakespeare kereszténysége kapcsán „protestáns és katolikus poétikák” címen rendeztek konferenciát, majd adtak ki kötetet, melyben a katolikus Peter Milward vagy Robert Miola ugyanúgy szerepel a szerzők között, mint a protestáns Beatrice Batson, vagy a nemcsak Shakespeare-kutató, hanem Tynsdale-szakértő David Daniell is.³⁵

A youtube-on megtekinthető Michael Wood a kérdést izgalmasan prezentáló négyrészes előadássorozata.³⁶ Shakespeare-nek a tirokban Rómából Angliába küldött személységekkel, mindennek előtte a mártírhaltalt halt angol jezsuitákkal – Edmund Campionnal (1540–1581), Robert Parsonnal (1546–1610), majd Robert Southwell jesusita költővel (1561–1595)³⁷ és Henry Garnettel (1555–1606) – való kapcsolata sok spekulációra adott okot. Michael Wood szerint Southwell Shakespeare távoli unokatestvéré volt, s a jezsuita mártír-költő St. Peter's Complaint (‘Szent Péter panasza’) című gyűjteményének a modern, világi költőket kritizáló előszavát „To my Worthy Cosin W. S.”-nek (‘Nagyra becsült unokatestvéremnek, W. S-nek’) dedikálta, aki Wood szerint Shakespeare lehetett.³⁸

A „katolikus Shakespeare” folklórija szinte a „Ki írta Shakespeare drámáit?” folklórijával vetekszik (hadd hívjam fel itt a figyelmet Takács Ferencnek a *Magyar Narancsban* megjelent szellemes cikkére³⁹). A katolikus mendemondák szerint Shakespeare Lancaster környékén lett tagja egy katolikus titkos társaságnak, s talán Rómában többször is megfordult. Az is közismert, hogy a 18. században egy padláson megtalálták Shakespeare apjának, John Shakespeare-nek egyértelműen katolikus végrendeletét, amely Carlo Borromoro formuláját követte, utalva az utolsó kenetre, a Szűzanya közbenjárására és a purgatóriumra. Persze az eredeti végrendelet elveszett, s csak a 18. századi másolat van meg – ezért a végrendelet

³⁴ Dennis Taylor and David N. Beauregard, szerk., *Shakespeare and the Culture of Christianity in Early Modern England*. New York, Fordham University Press, 2003.

³⁵ Beatrice Batson (szerk.), *Shakespeare's Christianity. The Protestant and Catholic Poetics of Julius Caesar, Macbeth, and Hamlet*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2006.; Beatrice Batson (szerk.) *Reconciliation in Selected Shakespearean Dramas*. Newcastle, Cambridge Scholars Press, 2008.

³⁶ http://www.youtube.com/watch?v=4h96ThdV_BM

³⁷ Southwell-ről: Brian Cummings, *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 330-339.

³⁸ “Worthy cosen, Poets, by abusing their talent, and making the follies, and faynings of love the customary subject of their base endeavours, have so discredited this facultie, that a Poet, a Lover and a Lyar, are by many reckoned but three words of one signification.” <http://theshakespeareblog.com/2012/07/robert-southwell/> V. ö. Theseus monológiát a *Szentivánéji álomban*, V.1.: „The Lunatic, the lover and the poet / Are of imagination all compact” („Az örült, a szerelmes, a poéta / Mind csupa képrelet...” – ford. Arany János) <http://magyararancs.hu/szinhez2/amelia-francis-edward-shakespeare-89834>

hitelessége vitatott. Shakespeare lányáról, Susannáról pedig azt jegyezték fel, hogy „rekuzáns”, tehát nem jár anglikán istentiszteletre. Az életrajzi spekulációk akár még kuriózum-számba is mehetnek, ám amikor a drámákban katolikus személyek-re való olyan utalásokra vadászunk, hogy például a *Lear király* Edgarijának menekülésében az ártuhás jezsuita Edmund Campion szüneteseit akarjuk felfedezni, már igen ingoványos talajon járunk.⁴⁰ De akkor is, amikor az 1951-es születésű Clare Asquith grófnő 2005-ben megjelent *Shadowplay* ('Árnyjáték') című könyvében a Shakespeare-dramák nyelvezetében egy anglikán-ellenes katolikus szerzőtíkos kódját véli felfedezni. Bármennyire is rezonálhatunk arra, hogy a tudósgrófnő még diplomata férje oldalán, Moszkvában figyelt fel a rejtett antikommunista utalásokra, azzal a következtetéssel, hogy ebből adódóan a drámák és a Shakespeare-korabeli előadások is minden bizonnyal rejtett anglikánellenes, illetve anti-protestáns utalásokat tartalmaztak, aligha tudunk azonosulni.⁴¹

A „katolikus Shakespeare” iránt rajongók gyakran idézik a 73. szonettnek ezt a sorát: „Bare ruin'd choirs, where late the sweet birds sang” („Fák ágai reszketnek a hidegben: Dúlt kórusukban nem zeng drága dal.” – Szabó Lőrinc ford.), amelyben szerintük a protestánsok által lerombolt kolostorokra történik utalás.

E folklorisztikus szenzációk ellenére kijelenthetjük, hogy nem az életrajzi kutatásoknak köszönhető a „vallási fordulat” Shakespeare életművének recepciójában.

Hamlin: Shakespeare és a Biblia új megközelítésben

Shakespeare és a Biblia kapcsolataról a 20. században is számos kézikönyv született: Richmond Noble 1935-os⁴², Naseeb Shaheen 1999-es munkái⁴³ alapvetően referencia-köteterek, amelyek az egyes Shakespeare-művekben felfedezhető bibliai utalásokat veszik sorra. Ezekhez képest kreatív újításnak tekinthető Steven Marx könyve, amely 2000-ben jelent meg⁴⁴. Steven Marx a Foliót és a Bibliát állítja párhuzamba, a Shakespeare-i életművet a bibliai üdvtörténettel párhuzamosan olvassa; a nyitó és a záró tanulmány témája *A vihar*, először Genezisként, utóljárá meg Apokalipszisként olvasva. A keretező fejezeteken kívül komparatív esettanulmányokat olvashatunk az Őszövettség történeti könyveiről (Mózesről és Dávidról mint típusokról) az *V. Henrik*; a Jóh könyvéről a *Lear király*; a *Szeget szeggel* és

⁴⁰ Peter Milward, *The Catholicism of Shakespeare's Plays*. Tokyo, Sophia University, 1997, 87.

⁴¹ Vö. James Shaphio kritikája: <http://www.telegraph.co.uk/culture/books/3646624/Kept-in-a-dark-house-visited-by-the-priest.html>

⁴² Richmond Noble, *Shakespeare's Biblical Knowledge and the Use of the Common Prayer*. London, Society for Promoting Christian Knowledge; New York, Macmillan, 1935.

⁴³ Naseeb Shaheen, *Biblical Reference in Shakespeare's Plays*, Newark, University of Delaware Press; London, Associated University Presses, 1999.

⁴⁴ Steven Marx, *Shakespeare and the Bible*. Oxford and New York, Oxford University Press, 2000.

az evangéliumok, valamint *A velencei kalmar* és a *Római béliekhez írt levél* kapcsán. Marx modern midrashnak nevezi saját Shakespeare értelmezését, olyan módszernek, ami sokszor a tipológiai megközelítésre emlékeztet. Amíg tipológia alatt a Bibliának Shakespeare-re gyakorolt hatását értjük, addig Shakespeare Biblia-kommentárját midrash-nak nevezhetjük.⁴⁵ A párhuzamok felfedezése és kimutatása néha érdekes, néha erőltetett. Marx, a californiai Cal Poly professzora évrizedek óta tartott kurzusokat a témában; könyve a tanári munkájának gyümölcse.

A kanadai származású Hannibal Hamlin az Ohio State University professzora, a kora-angol irodalom és a Biblia kapcsolatarának kitűnő szakértője. Hírnevét a 2004-ben megjelent könyve⁴⁶ alapozta meg. Azóta kiadta többedmagával a *Sidney*-testvérek szoltárfordításait⁴⁷, könyvet szerkesztett Jakab király 1611-es Bibliájáról⁴⁸ és szerkeszti a *Reformation* című folyóiratot. Már a *Psalms Culture*-ben egy egyedülálló bibliai és Shakespeare-i párhuzamot mutatott ki, amikor Claudius „imádságát” összehasonlította az 51. szoltárral (*Miserere mei*), Dávid király bűnbánó szoltárával, miután Nátán próféta rádöbbenette kettős bűnére: a paráznságra és a férgyilkosságra. Hamlet égérfogó-jelenete Nátán példázatához hasonló prófétai tükröt kíván lenni; ám Claudius megkeményedett szívű „imádsága” legfeljebb büntudatról, de nem bűnbánatról tanúskodik.⁴⁹ (Lásd *Früggelék*).

Mindenen előzmények után jogos várakozás előzte meg Hamlin 2013-ban megjelent könyvét.⁵⁰ Munkája kétségtelenül minden idők eddigi legrekinthetesebb szakmunkája e témában. Egyszerre jellemzi a filológiai alaposágra épülő széleskörű kutatás és a kifinomult irodalmi érzékenység. Az első részben nemcsak a reformáció korának biblikus kultúráját tekinti át szakavatott kalauzként, hanem kritikailag is értékeli az elmúlt évszázadok során a „Shakespeare és a Biblia” témakörében írt monográfiákat és kézikönyveket; továbbá egy eleddig módszertanilag a témára nem alkalmazott alluzió-elméletet dolgoz ki, és elemzéseiben ezt alkalmazza. Hamlin az alluzió fogalmában észreveszi a latin „ludere” szót, ami játszani-t jelent; s rámutat, hogy nemcsak Shakespeare és a Biblia kapcsolatára jellemző az allúzió (rámutató, ráhangoló) kreatív játék-technika, hanem maga a Biblia is intertextuális allúziók hatalmas gyűjteménye.

A könyv konkrét elemzéseket tartalmazó második részében a szerző a Gen. 1–3 (teremtés és bűnbeesés) Shakespeare-elhőit vizsgálja (4. fejezet); majd a római

⁴⁵ “If ‘typology means’ names the Bible’s influence on Shakespeare, Shakespeare’s commentary on the Bible can be called midrash”. Marx, 15.

⁴⁶ Hannibal Hamlin, *Psalms Culture and Early Modern English Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

⁴⁷ Hannibal Hamlin et al. (szerk.) *The Sidney Psalter. The Psalms of Sir Philip and Mary Sidney*. Oxford, Oxford University Press, 2009.

⁴⁸ Hannibal Hamlin és Norman W. Jones (szerk.), *The King James Bible. After 400 Years. Literary, Linguistic, and Cultural Influences*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

⁴⁹ Hamlin 2004, 215–217.

⁵⁰ Hannibal Hamlin, *The Bible in Shakespeare*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

darabok biblikus allúzióit kuratálja (5. fejezet); Falstaff gyakran furcsa és furcsán gyakori biblikus allúzióit (6. fejezet); s az utolsó két fejezet *Macbeth* és az apokaliptikus (7. fejezet); illetve a *Lear király* és Jób könyve intertextuális elemzésével (8. fejezet.) zárul.

Kastan – a „Shakespeare és a vallás” agnosztikus megközelítése

David Kastan: *A Will to Believe*
(2014) c. könyv szerzője

világban) Spenser és Milton költészetének tanulmányozása, az a felismerés, hogy a reneszánsz költők munkássága elválaszthatatlan a vallási meggyőződésüktől (4); igaz, Shakespeare – velük ellentétben – nem nevezhető „konfesszionális költőnek”. Kastan szerint a vallás Shakespeare életművében a drámák számára egy érték-nyelvezetet és értékelismerést kínált (6), olyasvalamit, ami a korabeli Angliában számára megkerülhetetlen volt. Azért sem érdemes a drámákba kódolt felekezeti elkötelezettséget kutarni, mert Shakespeare-t láthatólag inkább a hitapasztalat természete, és nem a hit igazságértéke izgatja – véli Kastan (7). Shakespeare olyan világokat teremt, amelyek valódinak látszanak, ám mégsem azok. Kastan azt állítja, hogy furcsa módon az „elmélet utáni” új humanizmus és kulturális materializmus a vallás kérdését legfeljebb instrumentálizálta, a legújabb fordulat azonban felismeri, hogy a vallás a koramodern identitás zavarba ejtően fontos eleme (8). Kétségtelen, hogy a 16. századi vallási viták nemcsak megragadták, hanem formálták is Shakespeare képzelőerejét (10), ugyanakkor a vallás teszi a drámákat szektariánussá vagy szakramentálissá (11). Szellemesen azzal zárja bevezetőjét Kastan, hogy a *Téli regge* zárójelenetében a bűnbánó Leontesnak Paulina és nem Pál akarja a hitét felleszeni, amikor Hermione szobrára mutat. A műalkotás nem üdvözítő hiter generál, legfeljebb – Coleridge-vel szólva – a

„hitelenség önkéntes felfüggesztését” igényli (11). Hozzátehetjük: Coleridge számára az esztétikai hitelenség önkéntes felfüggesztése még nem szükségesszerűen járt együtt a vallási hit felfüggesztésével. Az *A Will to Believe* (A hit akarása) tehát arra invitál bennünket, hogy Shakespeare színházába lépve adjuk át magunkat drámái világa teremtményeinek, ne kételkedjünk, ne hitetlenkedjünk, hanem higgyünk a fikció valóságában. Ezzel is magyarázható, hogy a dráma egyik kritikus a Kastan könyvét nem spirituális, hanem szellemes olvasmányának, egy „üdrően agnosztikus kötetnek” tartja.⁵¹ A könyv érdeme, hogy Kastan a vallás alatt nemcsak a katolikus vagy/és protestáns kereszténységet érti, hanem a két velencei darab kapcsán a vallási „másságot”, azaz a zsidóságot (Shylock) és a iszlámot is (Othello, a mór). Az előbbi kérdéshez Kastan számára is „nélkülözhetetlen” James Shaphiro 1996-os könyve.⁵²

Érdekese, hogy a katolikus *Tablet* kritikusa szerint Kastan úgy viszonyul a valláshoz, mint egy antropológus a hiedelmekhez, amikor a „hitelenség önkéntes felfüggesztéséről” beszél.⁵³ Mindazonáltal egy agnosztikus szemlélet is érzékelte: heit a drámákban is megjelenített numinózumot és a ki nem mondható misztériumot. Kastan könyvének egyébként mind az öt fejezete egy Stanley Wells-idézettel kezdődik, s a *Hamlet*-ről szóló utolsó (ötödik fejezet) elején Wells-től ezt olvassuk: „Bármilyen lehetett Shakespeare személyné hite, a szó legfontosabb értelmében vallásos szerző volt; nem egy bizonyos vallás szószólója, hanem olyan író, aki felismerre és nézőivel is felismerteti a dolgok misztériumát”.⁵⁴

A Shakespeare-kutatás vallási fordulatainak elmélete: Jackson, Marotti, Lupton

Forduljunk végezetül az elmélethez, ami egyúttal előadásunk címét is magyarázza. „Amikor az újhistorista tudós, Stephen Greenblatt a közelmúltban könyvet írt a purgatóriumról, valamint egy esszét és két könyvfejezetet publikált az eucharisztiaáról, kétségtelenül valami új kezdődött a koramodern anglistikában. A vallás ismét a koramodern kultúra értelmezésének középpontjába került” – írja. „A vallási fordulat a koramodern kutatásokban” című programadó 2004-es tanulmányában⁵⁵ Ken Jackson és Arthur Marotti, a WYne University két professzora.

⁵¹ <http://www.timeshighereducation.co.uk/books/a-will-to-believe-shakespeare-and-religion-by-david-scott-kastan/2011715.article>

⁵² James Shaphiro, *Shakespeare and the Jews*. New York, Columbia University Press, 1996.

⁵³ <http://archive.thetablist.co.uk/article/8th-february-2014/20-a-will-to-believe-shakespeare-and-religion>

⁵⁴ “Whatever his personal beliefs, [Shakespeare] is in the most important sense of the word a religious writer: not a proponent of any particular religion, but a writer who is aware, and makes his spectators aware, of the mystery of things”. (118)

⁵⁵ Ken Jackson – Arthur Marotti, „The Turn to Religion in Early Modern Studies”. *Criticism* (Winter 2004) 46.1; 167–190. Idézet: 167

Két évvel később Julia Reinhard Lupton 'A vallásos (elméleti) fordulat a Shakespeare-kutatásban' című írásában három maximát állt fel: 1. A vallás nem azonos a kultúrával – ugyanis a vallás történelmileg nem lokalizálható. 2. A vallás az egyetemes és a partikuláris közötti küzdelem kísérleti terepe ("testing ground"). A vallás által igényelt univerzalizmus és igazság ugyanis idegen a relativizmusra építő kultúráról. 3. A vallás gondolkodásforma, mely nem lokalizálható térben és időben, egy korban vagy kultúrában.⁵⁶

Ha az univerzalizmus iránti igénye okán leválasztjuk a vallást a kultúráról, akkor a vallást újra a – mindenkor érvényes – gondolkodással hozzuk kapcsolatba, vagyis ismét az elmélethez fordulunk. Nemcsak a teológia, a filozófia vagy a hermeneutika magas szintű hagyományához, hanem a „ruminációnak” ('töprengésnek') is nevezett gyakorlati gondolkodáshoz. Shakespeare drámái bibliai eszegetikái narratívákat és topológiai ritmusokat mobilizálnak. A „vallási fordulat” a természet és a kultúra témakörétől tudatosan a megélt gondolkodás felé fordul. Lupton szerint például *A velencei kalnyárban*, a *Szeget szeggelben*, az *Othellóban* olyan, egyértelműen bibliai, sőt kimondottan páli témák, mint „az igazság és a kegyelem”, „a régi és az új” nyernék drámái töltetet.

Míg a hagyományos/kulturális megközelítés a Shakespeare-korabeli hitvitákat mint a dráma „hátterét” tanulmányozná; az újhistorista megközelítés pedig a megértés kolonialista politikáját venné górcső alá, addig a „vallási fordulat” Lupton által képviselt irányzata azt vizsgálja, hogy például Shylock utolsó pillanatban történő erőszakos „megértése” miképpen mobilizálhatja a páli és a polgári törvényektől való emancipálódás fogalmait. Mindehhez Lupton szerint az eszegetői és az ikonográfiai hagyományok felárása, valamint a hagyományos történeti vizsgálódás is nélkülözhetetlen, de egészében mégis több azoknál. Lupton hozzáfűzi, hogy a „vallási fordulat” kifejezés tulajdonképpen Derrida késői munkáira utal, amelyekben a francia filozófus vallási témák (ajándék, szellemek, hit, barátság) iránt is nyitottnak mutatkozott.⁵⁷

2011-ben Jackson és Marotti az irányzatot reprezentáló könyvet ad ki⁵⁸, amely tíz tanulmányt közöl többek között Robert Miola, Sarah Beewith, Hannibal Hamlin, Richard C. McCoy, Julia Reinhard Lupton, Lisa Mio-Bun Freinkel, Ken

⁵⁶ Julia Reinhard Lupton, „The Religious Turn (To Theory) in Shakespeare Studies,” *English Language Notes* 44.1 Spring 2006. “Religion names one strand of those forms of human interaction that resist localization and identification with a specific time, place, nation, or language, installing elements of thought that stand out from the very rituals and practices designed to transmit but also to neutralize them.” (146)

⁵⁷ Jacques Derrida, *Specters of Marx: The State of Debt, the Work of Mourning, and the New International*, trans. Peggy Kamuf (New York: Routledge, 1994); Jacques Derrida, “Faith and Knowledge: The Two Sources of ‘Religion’ at the Limits of Reason Alone,” in *Acts of Religion*, ed. Gil Anidjar (New York: Routledge, 2002). Vö. Ken Jackson, “‘One Wish’ or the Possibility of the Impossible: Derrida, the Gift, and God in Timon of Athens”, in *Shakespeare Quarterly* 52.1 (Spring 2002), 34–66.

⁵⁸ Jackson és Marotti *Shakespeare and Religion. Early Modern and Postmodern Perspectives*, Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press, 2011.

Jackson és James A. Knapp tollából. A szerkesztők 2011-ben a „vallási fordulatot” már kész ténynek veszik, s a jegyzetapparatusban felsorolják az e témában az utóbbi években – immár a 21. század első évtizedében – megjelent munkákat.⁵⁹ A szerkesztők rámutatnak, hogy napjainkban a posztmodern filozófia és teológia megélnékülésekor a koramodernitásban felmerült vallási kérdésekre sokkal érzékenyebben rezonálunk, mint korábban. S így azokat a kérdéseket – ezt már én teszem hozzá – nem lehet csupán a kultúra muzeális kelleikéiként kezelni.⁶⁰

A tanulmánykötet első része a Shakespeare-drámákban rejlő vallási kérdéseket vizsgálja a koramodern vallási nyelvezet segítségével; a második részben közölt írások pedig a posztmodern filozófia és teológia kérdéseivel szembesítik a shakespeare-i szövegeket, annak a felismerésnek a jegyében, hogy a drámákban artikulált filológiai és teológiai kérdések érvényesek a posztmodern ember számára is.⁶¹ A beharangozott tanulmányok a szerzők szerint kihívást jelentenek annak a felvilágosodás óta elterjedt, de még ma is érvényesülő elméletnek és gyakorlatnak a számára, amely elválasztja a szakralitást a szekularitástól, a transzcendenst az immanenstől, a hitet az értelemtől.⁶²

Bár a szerzők tudatában vannak a „katolikus Shakespeare” körül az elmúlt években megélnékült diskurzusnak, ők mégis tartózkodóak e témától és óvato-

⁵⁹ Ken Jackson and Arthur F. Marotti, “The Turn to Religion in Early Modern English Studies,” *Criticism* 46 (Winter 2004): 167–90. Jean-Christophe Mayer, *Shakespeare's Hybrid Faith: History, Religion and the Stage* (London: Palgrave, 2006); Ewan Fernie, ed., *Spiritual Shakespeares* (London: Routledge, 2005); Beatrice Groves, *Texts and Traditions: Religion in Shakespeare, 1592–1604* (Oxford: Oxford University Press, 2007); John D. Cox, *Seeming Knowledge: Shakespeare and Skeptical Faith* (Waco: Baylor University Press, 2007); Julia Reinhard Lupton, *Citizen-Saints: Shakespeare and Political Theology* (Chicago: University of Chicago Press, 2005). See also Donna Hamilton, *Shakespeare and the Politics of Protestant England* (Lexington: University Press of Kentucky, 1992); Stephen Greenblatt, *Hamlet and Purgatory* (Princeton: Princeton University Press, 2001); John E. Curran Jr., “Hamlet,” *Protestantism and the Mourning of Contingency: Not to Be* (Aldershot, 2006); Lisa Freinkel, *Reading Shakespeare's Will: The Theology of Figure from Augustine to the Sonnets* (New York: Columbia University Press, 2002); and Debora Shuger, *Political Theologies in Shakespeare's England: The Sacred and the State in “Measure for Measure”* (New York: Palgrave, 2001).

⁶⁰ “Now, in the wake of postmodern philosophy and theology, it is inevitable that scholar-critics consider, within a variety of historical frames, the deep religious and philosophical issues surfacing in early modern religious culture at a time of religious-cultural conflict many find relevant to contemporary religious struggles and awareness.” (1)

⁶¹ “Those who use modern philosophy and postmodern theology to interpret Shakespeare attempt to use Shakespearean texts to think through issues that have contemporary urgency, thus, in a sense, assuming that it is possible to see Shakespeare as addressing perennial theological and philosophical problems that unite his time with ours.” (2)

⁶² “Both theory-centered interpretation and more distinctly historical scholarship are on the cusp, as it were, of developing a new and surprisingly compatible understanding of this simultaneous binding and unbinding of religion in the plays, an understanding that challenges the still standard Enlightenment divisions between the religious and the secular, faith and reason, the transcendent and the immanent.” (3)

